

Nederlands realisme

TSJALLING SWIERSTRA

Recensie van: Mark Bovens en Anton Hemerijck (red.), *Het verhaal van de moraal. Een empirisch onderzoek naar de sociale bedding van morele bindingen* (Beleid en Maatschappij Jaarboek 1996). Amsterdam: Boom, 1996, 216 pp.

Een paar jaar geleden publiceerde *Krisis* een themanummer met de voorzichtige titel 'Weg met de ethiek?'. Daarin stond een gelijk getitelde column van René Boomkens, zij het dat deze het wat laffe vraagteken had vervangen door een fier uitroepteken. Noch de zachte, noch de harde aanpak heeft echter veel mogen uithalen: zelfs Paul Rosenmöller pleitte tijdens het laatste congres van Groen Links voor meer normen, waarden en gemeenschapszin, volgens hem schaarse goederen in een geïndividualiseerde samenleving vol calculerende burgers.

'De moraal is terug op de maatschappelijke agenda,' stellen redacteurs Mark Bovens en Anton Hemerijck dan ook terecht aan het begin van hun inleiding op *Het verhaal van de moraal*. Niet alleen in de politiek en de sociologie, maar ook in de filosofie: het uit Amerika overgewaaide communitarisme en republicanisme mogen zich in ons land al geruime tijd in een grote populariteit verheugen. De inleiders zien de toegenomen aandacht voor ethiek als een reactie op verschillende maatschappelijke ontwikkelingen: op de *permissive society* van de jaren zeventig die zou hebben geleid tot wijdverbreid normverval;

op het einde van de ideologieën die voorheen voor sociale cohesie zorgden; en als een instrumentele reactie op het falen van de verzorgingsstaat in het bijzonder en op een meer diffuus onbehagen ten aanzien van de moderniserende samenleving in het algemeen.

Het huidige moraliseringsoffensief, waartoe zij ook het communitarisme rekenen, wordt volgens Bovens en Hemerijck door twee aspecten gekarakteriseerd. Allereerst wordt een cultuurpessimistische diagnose gepresenteerd, waaraan dan vervolgens als remedie een pleidooi voor revitalisering van de gemeenschap, met name van de *civil society*, wordt gekoppeld. Een voor de hand liggende, maar zelden onderzochte vraag is natuurlijk of de gepresenteerde diagnose voor Nederland wel opgaat. Het is immers niet ondenkbaar dat Nederlandse moralisten klakkeloos overschrijven wat hun Amerikaanse evenknieën aan cultuurpessimisme aanbieden. Is het werkelijk zo dat in Nederland het gezin uit elkaar valt, dat onze jongeren opgroeien voor galg en rad, dat calculerende individualisten niet langer de solidariteit kunnen opbrengen om vrijwilligerswerk te verrichten, dat veel-

eisende patiënten de kosten van de gezondheidszorg eindeloos opdrijven door steeds meer rechten te claimen, dat het klassieke arbeidsethos heeft plaatsgemaakt voor consumptief hedonisme, dat ambtenaren steeds corrupter worden, en dat de kloof tussen burger en politiek inmiddels onoverbrugbaar dreigt te worden?

Om deze vragen op een empirisch gefundeerde wijze te kunnen beantwoorden, introduceren Bovens en Hemerijck het onderscheid tussen 'morele binding' en 'sociale bedding'. Met 'binding' bedoelen zij de normen en waarden die instituties als gezin en school een bijzondere samenhang geven; met 'bedding' bedoelen zij de sociale infrastructuur van formele regels en organisaties waarbinnen actoren opereren en waardoor bepaalde handelingen gestimuleerd worden en andere ontmoedigd. Uitgangspunt is dat binding en bedding samen het sociale handelen bepalen, en dat vitale instituties alleen kunnen floreren als beide in voldoende mate op elkaar aansluiten. De redacteurs hebben hun auteurs vervolgens vier vragen voorgelegd: 1) wat is de cultuurpessimistische kritiek op het terrein waarop zij deskundig zijn; 2) berust deze kritiek op feiten; 3) hoe verhouden op hun terrein morele binding en sociale bedding zich tot elkaar; en 4) hoe kan via beleid een eventueel gewenste mentaliteitsverandering tot stand worden gebracht?

Deze aanpak levert een aantal werkelijk fascinerende artikelen op, met een zeker op het eerste gezicht opmerkelijke onderlinge consistentie. De teneur is vrijwel steeds dat het in Nederland allemaal zo slecht nog niet gaat en dat er zeker geen reden is voor morele paniek. Zo laat Ton Zwaan zien dat de verhou-

dingen binnen het gezin weliswaar gelijkwaardiger en geëmancipeerder zijn geworden, maar dat het gezin als ideale samenlevingsvorm nog nauwelijks aan populariteit heeft ingeboet – dit in schril contrast met de situatie onder met name de zwarte Amerikanen. Een communitaristisch geïnspireerde restauratie van het traditionele gezin zou in Nederland dus slechts romantiserend en nostalgisch zijn. Niet alleen ontbreekt elke aanleiding daartoe, ze is ook op morele gronden verwerpelijk.

Eenzelfde afkeer van communitaristisch *law and order*-denken kenmerkt de bijdrage van Micha de Winter. Zonder zich al te duidelijk uit te spreken over de vraag of Nederlandse jongeren inderdaad in groten getale egoïstisch en crimineel zijn, ziet hij daarin vooral de gevolgen van een betuttelend en hiërarchisch onderwijsstelsel. Een door cultuurpessimisme ingegeven pleidooi voor de versterking van dat stelsel zou de problemen dus slechts verergeren. Meer heil ziet hij in een vorm van onderwijs waarin oordeelsvermogen, solidariteit en burgerschapszin van leerlingen worden gestimuleerd door hun de mogelijkheid tot participatie in besluitvorming te geven.

Piet Renooy bespreekt in zijn bijdrage het vrijwilligerswerk. Ook hij ziet weinig reden tot zorg: Nederlanders zijn nog steeds massaal bereid zich in te zetten voor het collectieve goed. Wel maakt de sociale bedding, in dit geval de wijze waarop de arbeid bij ons is georganiseerd, het voor werkenden steeds moeilijker tijd vrij te maken voor vrijwilligerswerk. Daarvoor komen echter andere groepen als ouderen en werklozen in de plaats.

Margo Trappenburg schetst in haar zeer genuanceerde en geïnformeerde bij-

drage een gedifferentieerd beeld van de ontwikkelingen in de gezondheidszorg. In eerste instantie lijkt de communaristische vrees dat mondige patiënten steeds vaker medische voorzieningen eisen waarvan de dokter het nut niet in ziet, te worden bevestigd. De invloed van bijvoorbeeld de vrouwenbeweging op de gezondheidszorg rechtvaardigt echter ook de omgekeerde conclusie: een mondige patiënt kan juist een grens stellen aan al dat gedokter. Het beeld is ook complex omdat beleidsmakers veelal nog in termen van (patiënten)rechten denken, terwijl onder ethici de liberale rechtenethiek allang niet meer dominant is. Zolang veel zorgethici echter weigeren na te denken over oplossingen, is die voorkeur voor het rechtendiscours van beleidsmakers wel te verklaren. Hoewel Trappenburg het communaristische pessimisme in grote lijnen onderschrijft, acht zij de bijbehorende remedies weinig realistisch, gezien de sociale bedding in Nederland. Er bestaan onvoldoende gedeelde opvattingen over wat noodzakelijke en niet-noodzakelijke vormen van zorg zijn, om via deze weg tot een substantiële reductie van de kosten te kunnen komen. Kleinschalige zorgorganisaties waarin burgers zelf actief participeren, zijn evenmin een levensvatbare remedie, aangezien zij het waarschijnlijk niet lang zouden uithouden in de complexe wereld van de gezondheidszorg.

Over het arbeidsethos hoeven we ons volgens Anton Hemerijck ook al geen zorgen te maken: slechts een kleine minderheid van de werklozen ziet in werk niet de sleutel tot een bevredigend leven. Dat in Nederland toch relatief weinig mensen aan het werk zijn, heeft niets te maken met een lui makende verzorgingsstaat. De verklaring dient ge-

zocht te worden in de sociale bedding, waarin dure arbeid leidt tot een voortdurende uitstoot van arbeid. Een basisinkomen zou hier wellicht verandering in kunnen brengen.

Mark Bovens laat zien dat niet de ambtelijke corruptie is toegenomen, maar de maatschappelijke gevoeligheid daarvoor. Met de sociale bedding is echter wel wat aan de hand: omdat overheidsorganen de laatste jaren steeds bedrijfsmatiger zijn gaan werken, worden ambtenaren geconfronteerd met twee logica's en deugdensystemen die soms met elkaar conflicteren. Wordt in het bedrijfsleven vooral op resultaten gelet, bij de overheid moet men zich ook aan de juiste procedures houden; is binnen het eerste domein alles gericht op doelmatigheid, in het tweede moet vooral rechtvaardig gehandeld worden. Hoewel een aantal conflicten kan worden voorkomen of geregeld, is het onvermijdelijk dat ambtenaren in de toekomst tussen beide logica's zullen moeten schipperen.

In zijn doorwrochte bijdrage verdedigt Ruud Koole, ten slotte, de stelling dat er inderdaad sprake is van een toegenomen onvrede met Den Haag, maar dat dit eerder wijst op een steeds kleinere afstand tussen burger en politiek dan op een groeiende kloof. Nederlanders hebben niet alleen meer vertrouwen in hun politici dan andere Europeanen, dit vertrouwen is bovendien de afgelopen jaren toegenomen. Zolang ze maar de mogelijkheid hebben om in te grijpen wanneer politici hun belangen slecht vertegenwoordigen, hebben de meeste burgers weinig behoefte aan actievere betrokkenheid bij de politiek. Koole ziet dan ook geen heil in maatregelen om de burger meer bij de politiek te betrekken.

Omdat alle bijdragen zonder uitzon-

dering glashelder geschreven zijn, zou dit boek niet alleen verplichte kost moeten zijn voor politici, beleidsmakers, opinievormers, sociaal-filosofen en ethici, maar ook voor burgers die met kennis van zaken mee willen denken en praten over de ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving. Toch zijn enkele kritische kanttekeningen op hun plaats. Zo is er wel wat af te dingen op de pretentie van dit boek: het met harde feiten stelling nemen tegen paniekerig moralisme. Normatieve stellingnames laten zich immers niet zomaar door 'feiten' terzijde schuiven. Feiten zijn niet zonder meer gegeven, maar behoeven interpretatie, en mogelijke interpretaties zouden dan ook mede het onderwerp van debat moeten zijn. Dat de meeste van de gepresenteerde feiten in dit boek een 'linkse' signatuur hebben, is op het eerste gezicht wellicht aantrekkelijk, maar maakt de diagnoses in dit opzicht ook enigszins verdacht.

Een ander punt is dat ten aanzien van het cultuurpessimisme nauwelijks wordt onderscheiden tussen de feitelijke vraag of deze diagnose juist is, en de normatieve vraag of – zelfs al waren de feiten zoals verondersteld – dat inderdaad reden is voor pessimisme. Alleen Trappenburg vraagt zich, na haar gekwalificeerde instemming met de cultuurpessimistische diagnose te hebben betuigd, af 'of je over deze ontwikkelingen pessimistisch moet zijn'. Een antwoord op deze vraag geeft zij echter niet.

Ik zal me hier verder beperken tot de moeilijk te beantwoorden, maar voor filosofen interessante vraag wat deze empirische studies nu betekenen voor het communitarisme en republicanisme. Dan blijkt dat de redacteurs hun auteurs weliswaar van duidelijke vragen en

richtlijnen hebben voorzien, maar dat daar kennelijk geen eenduidige omschrijving van het communitarisme bij zat. Wellicht omdat ze daar zelf niet over beschikken. In hun inleiding gooien ze namelijk de recente preoccupatie met normen en waarden, het (conservatieve) cultuurpessimisme, en het pleidooi voor revitalisering van de *civil society* op een hoop. Met zo'n hybride omschrijving is het niet verwonderlijk dat uit de verschillende bijdragen geen eenduidige conclusie getrokken kan worden met betrekking tot het communitarisme. De auteurs kiezen – veelal impliciet – de elementen die hen uitkomen.

Zo verzet Ton Zwaan zich tegen het communitarisme omdat een restauratie van het traditionele gezin de emancipatie van vrouwen en kinderen teniet zou doen. Ook Micha de Winter verzet zich tegen het van bovenaf opleggen van normen en regels, maar zijn argument is dat dergelijke normen en regels in het onderwijs calculerende diplomajagers produceren. Tal van communitaristen zouden het vermoedelijk eens zijn met zijn voorstel voor onderwijsvormen waarin door participatie burgers worden gekweekt die beschikken over gemeenschapszin. Maar Ruud Koole ziet juist weer weinig in meer burgerparticipatie, en ga zo maar door. Vaagheid en meerduidigheid zijn troef.

Het probleem is overigens niet dat de redacteurs geen eenduidige definitie van het communitarisme bieden. Dat communitarisme is inmiddels zo veelvormig dat ik mij evenmin aan zo'n omschrijving zou wagen. Het punt is dat zij op een onduidelijke manier verband leggen tussen een cultuurpessimistische diagnose en een remedie die wijst in de richting van een versterking van de *civil society*. Een pessimistische diagnose kan

immers evengoed gepaard gaan met een conservatief pleidooi voor restauratie van traditionele normen en waarden, terwijl men omgekeerd geen pessimist hoeft te zijn om voorstander te zijn van meer participatie.

Sommige varianten van het communitarisme kunnen heel goed worden begrepen als positief gestemde zelfdiagnoses van een moderniserende en seculariserende samenleving. Voor zover zij de sociale constitutie van individuen, het gesitueerde karakter van kennis en het belang van een goed functionerende gemeenschap benadrukken, rekenen communitaristen af met allerlei quasi-transcendentale, c.q. crypto-theologische *elementen in het liberale vertoog* als het idee van universeel geldige moraalregels en van het rationele-dus-autonome individu. Is het bovendien niet mogelijk dat juist mondige burgers meer praten over wie waarvoor in welke mate verantwoordelijk is, en dat zij zo veel over gemeenschappelijke normen en waarden moeten debatteren omdat daarvoor in een seculariserende samenleving geen andere basis meer bestaat dan dat publieke debat zelf? De ethische wending kan minstens voor een deel worden begrepen als een vorm van democratisering, zeker in vergelijking met de tijd waarin het leven van mensen min of meer werd ingekaderd door bestaande ideologieën.

Was deze mogelijkheid onder ogen gezien, dan was de confrontatie tussen communitaristische uitgangspunten en empirische benaderingen veel interessanter geworden. Door het communitarisme uitsluitend te begrijpen als een defensieve reactie op veronderstelde problemen rond de integriteit van maatschappelijke actoren, sociale cohesie en het afnemende vermogen van de over-

heid om de samenleving van bovenaf te sturen, krijgt de confrontatie tussen 'paniekerige moralisten uit de Verenigde Staten' en 'nuchtere Nederlandse empirici' iets van een opgelegd pandoer. Met de democratische kant van het communitarisme gebeurt in de meeste bijdragen te weinig. Een voorbeeld is het artikel van Bovens. Bij zijn oplossingen besteedt hij geen enkele aandacht aan de uit het communitarisme af te leiden suggestie dat normverval binnen het overheidsapparaat wellicht – mede – bestreden kan worden via interne democratisering. Wanneer ambtenaren gezamenlijk nieuwe normen en waarden voor hun professie formuleren, hoeft *het geschipper tussen de conflicterende logica's van bedrijfsleven en overheid* ten minste geen individuele verantwoordelijkheid te blijven.

De enige die het communitarisme behandelt als meer dan een verdacht en defensief moraliseringsoffensief, is Margo Trappenburg. Zij beschikt duidelijk over een gedegen kennis van de verschillende varianten van het communitarisme, waardoor haar bijdrage het simpele schema van moralisme versus empirie overstijgt.

Dat ik in de overige bijdragen een genuanceerde afweging heb gemist, kan wellicht worden verklaard door de achtergrond van de auteurs, die volgens de redacteurs 'een grote empirische *expertise*' paren 'aan een goed *gevoel* voor de normatieve debatten op het betreffende terrein' (mijn cursiveringen). Misschien dat er nog eens een evenwichtiger bundel gemaakt kan worden met bijdragen geschreven door koppels van ethici en sociologen, zodat de auteurs niet alleen met betrekking tot de feiten, maar ook met betrekking tot de normen over 'expertise' beschikken.